

भारतातील उपेक्षित (वंचित) गटांच्या समस्या एक विश्लेषणात्म अभ्यास

डॉ. भारत शांताराम खराडे,

दोशी वकील आर्ट्स कॉलेज अँड जी. सी. यु.बी. सायन्स अँड कॉमर्स कॉलेज

गोरेगांव रायगड

bshantaramkharade@gmail.com

सारांश:

भारत हा विविधतेने निर्माण झालेला देश आहे. वर्ण व्यवस्थेच्या जात्यात अडकलेली समाज व्यवस्था हा समाजाचा कणा होता. या समाज व्यवस्थेमुळे समाजातील तळाकडे राहिलेला बहुतांश: वर्ग वंचित किंवा उपाश्रयी झालेला आढळतो. जर आपण प्राचीन काळापासून साहित्याचा आढावा घेतला तर असे आढळते कि, भारतीय सामाजातील पुष्कळ सामाजिक गट हे उपेक्षित किंवा वंचित असल्याचा सूर निघतो (वैदिक कालखंड). याचा उल्लेख वेद, स्मृती सुत्र, धर्मसूत्र, अर्थसूत्र, जैन आणि बौद्ध साहित्यात याचा उल्लेख आहे. अशा वर्णाना दास किंवा गुलाम अशा स्वरूपाच्या शब्दांचा उपयोग केल्याचे आढळते. चांडाळ, निषाद आणि आदिवासी इत्यादी शब्दांचा उपयोग केला जात होता. उपरोक्त वर्ग हा समाजाचा मुख्य घटक असताना त्यांना शिक्षण, व्यवसाय आणि सांस्कृतिक दर्जा नव्हता. मुख्य म्हणजे सामाजा पासून अलिप्त म्हणजेच खेड्या पासून किंवा गावा पासून त्यांना दूर राहवे लागत होते. पाली साहित्यात सीमांतण झालेल्या काही लोकांचा समावेश आहे. त्यात चांडाळ, निषाद, रथकार आणि पुक्कुषु अशा जाती marginalized communities या गटात येतात.

या प्रक्रिये मध्ये बहुतांशी निम्न स्तरीय लोकांच्या समुहाचा समावेश झालेला आढळतो. प्रत्यक्षात हा काही एक वर्ग असा नाही तर यात विविध वर्गातील लोकांचा समावेश झालेला आहे. कालांतराने अभ्यासाच्या दिशा बदलत गेल्या असल्या तरी ध्येय आणि उद्दिष्टे मात्र एकच होता तो म्हणजे वंचित किंवा दुर्लक्षित वर्गांचे स्थिरकरण करणे. विविध विचारवंत आणि अभ्यासकांनी या प्रक्रियेला २० व्या शतकात संकल्पनेत बदल केला आणि सीमांतीकरण ही एक निसरडी आणि बहुस्तरीय संकल्पना अस्तित्वात आली. या संकल्पनेची प्रमुख वैशिष्ट्ये: बहिष्कार: मुख्य प्रवाहातील समाजात पूर्ण सहभाग नाकारला जातो., गैरसोय: संधी आणि संसाधनांपासून पद्धतशीरपणे वंचित., भेदभाव: पूर्वग्रह आणि अन्याय्य वागणूक दिली जाते., शक्ती असंतुलन: समाजातील प्रबळ गटांच्या तुलनेत शक्तीहीन., अतिसार गटांची उदाहरणेवांशिक आणि वांशिक

अल्पसंख्याक, स्वदेशी लोक, महिला आणि लिंग-विविध व्यक्ती, अपंग लोक, LGBTQIA2S+ व्यक्ती, धार्मिक आणि भाषिक अल्पसंख्याक, स्थलांतरित, निर्वासित आणि कागदपत्रे नसलेले व्यक्ती, गरिबी किंवा कमी सामाजिक-आर्थिक स्थिती अनुभवणारे लोक, सीमांतीकरणाची कारणे, ऐतिहासिक पक्षपात: भूतकाळातील अन्याय आणि पूर्वग्रह जे सध्याच्या प्रवेशावर परिणाम करत आहेत., रचनात्मक असमानता: सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय व्यवस्थांमध्ये अंतर्भूत असलेले असमान शक्ती संबंध., पक्षपात आणि भेदभाव: व्यक्ती आणि संस्थांकडून पूर्वग्रहदूषित वृत्ती आणि कृती. यांचा विचार केला जाणार आहे. या संशोधन आलेखाचा हा प्रमुख उद्देश राहिल.

प्रस्तावना:

Marginalized groups are communities that have historically been excluded from access, opportunity, and representation due to systemic power imbalances. This includes, but isn't limited to. उपरोक्त विधाना नुसार असे म्हणता येते कि, सीमांत गट ही अशी एक संकल्पना आहे कि, ज्यात ऐतिहासिकदृष्ट्या प्रणालीगत शक्ती असंतुलनामुळे प्रवेश, संधी आणि प्रतिनिधित्वापासून वंचित ठेवण्यात आले आहे. ते यामध्ये समाविष्ट आहे, परंतु ते मर्यादित नाही. मुख्यतः शासक वर्गाचे विचार हे नैसर्गिक आणि सार्वत्रिक म्हणून सादर केलेले स्वीकृत नियम आणि मूल्ये बनतात आणि या कारणामुळे जागतिक स्तरावर संपूर्ण समाजाला दुर्लक्षित केले जाऊ शकते तर वर्ग आणि समुदायांना प्रभावी सामाजिक व्यवस्थेपासून दुर्लक्षित केले जाऊ शकते. त्याचप्रमाणे, वांशिक गट, कुटुंबे किंवा व्यक्तींना स्थानिक पातळीवर दुर्लक्षित केले जाऊ शकते. काही प्रमाणात, सीमांतीकरण ही एक बदलणारी घटना आहे जी सामाजिक स्थितीशी जोडलेली आहे. उदाहरणार्थ, एखाद्या वेळी व्यक्ती किंवा गटांना उच्च सामाजिक दर्जा मिळू शकतो, परंतु सामाजिक बदल घडत असताना, ते हा दर्जा गमावतात आणि दुर्लक्षित होतात. त्याचप्रमाणे, जीवनचक्रातील टप्पे बदलत असताना, लोकांचे दुर्लक्षित स्थान देखील बदलू शकते. सीमांतीकरण सर्व सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक संघर्षांच्या केंद्रस्थानी आहे जिथे असुरक्षित गटांना बळी पडावे लागते. महिला, अपंग लोक, दलित, वृद्ध लोक, मुले, अल्पसंख्याक, गरीब, लैंगिक अल्पसंख्याक इत्यादी जवळजवळ प्रत्येक समाजात सर्वात असुरक्षित दुर्लक्षित गट आहेत.

सीमांतपणा हे अर्थशास्त्रातील वाढीव बदलांवर लक्ष केंद्रित करणारे एक विश्लेषणात्मक साधन आहे. सीमांतपणा ही संकल्पना उत्पादन आणि उपभोगिता त्या संदर्भात उत्पादन क्षेत्रामध्ये वापरण्यात येणारी जरी संकल्पना असली तरी सामाजिक स्थरावर या संकल्पनेचा उपयोग आहे आणि नाही या गटा पासून अभ्यासावी लागते. म्हणजे एक अतिउच्च गट तर एक ताळाकडील गट यांच्यातील वादातून निर्माण झाली ती

म्हणजे सामाजिक वर्गवारी यातून निर्माण झाले सीमांतपणाची संकल्पना होय. या लेखा करीता उद्दिष्टे, गृहीतके आणि संशोधन पद्धतीचा खाली प्रमाणे उपयोग करण्यात आला आहे.

१) संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives of the Study)

१. भारतीय समाजातील उपेक्षित (वंचित) गटांची संकल्पनात्मक आणि सैद्धांतिक मांडणी करणे.
२. भारतातील विविध उपेक्षित गटांचे (महिला, अनुसूचित जाती-जमाती, मुले, अपंग व्यक्ती, वृद्ध इ.) सामाजिक, आर्थिक व राजकीय प्रश्नांचा अभ्यास करणे.
३. सीमांतीकरण (Marginalization) या संकल्पनेची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आणि तिचा भारतीय समाजावर झालेला परिणाम स्पष्ट करणे.
४. जात, लिंग, वर्ग, वय आणि अपंगत्व यांच्या आधारे निर्माण होणाऱ्या संरचनात्मक असमानतेचे विश्लेषण करणे.
५. उपेक्षित गटांच्या आरोग्य, शिक्षण, रोजगार आणि मानवी हक्कांवरील परिणामांचा अभ्यास करणे.
६. उपेक्षित गटांच्या समस्यांवर उपाययोजना करण्यासाठी धोरणात्मक आणि समाजाभिमुख शिफारसी सुचवणे.

२) संशोधन पद्धती (Research Methodology)

१. वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धती- उपेक्षित गटांच्या समस्यांचे वर्णन व त्यामागील कारणांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.
२. द्वितीयक माहिती संकलन पद्धत (Secondary Data Method)- संशोधनासाठी पुस्तके, संशोधन लेख, जर्नल्स, शासकीय अहवाल, जनगणना अहवाल, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय संस्थांचे दस्तऐवज यांचा वापर करण्यात आला आहे.
३. ऐतिहासिक पद्धत (Historical Method)- सीमांतीकरणाच्या संकल्पनेची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आणि वसाहतवादी व वसाहतोत्तर काळातील परिणामांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.
४. सैद्धांतिक चौकट (Theoretical Framework)- सीमांतीकरण सिद्धांत, सबअल्टर्न सिद्धांत, हेजीमनीचा सिद्धांत आणि सामाजिक स्तरीकरण या संकल्पनांच्या आधारे विश्लेषण करण्यात आले आहे.
५. तुलनात्मक पद्धत (Comparative Method)- विविध उपेक्षित गटांमधील समस्यांची तुलनात्मक मांडणी करण्यात आली आहे.

३) संशोधनाची गृहीतके (Hypotheses)

१. भारतीय समाजातील उपेक्षित गटांचे सीमांतीकरण हे ऐतिहासिक आणि संरचनात्मक असमानतेचे परिणाम आहे.
२. जात, लिंग आणि वर्ग यांवर आधारित सामाजिक रचना ही उपेक्षित गटांच्या शोषणास कारणीभूत ठरते.

- ३.उपेक्षित गटांना शिक्षण, आरोग्य आणि आर्थिक संसाधनांमध्ये समान प्रवेश मिळत नाही.
- ४.राज्याने तयार केलेले कायदे आणि धोरणे असूनही त्यांची अंमलबजावणी प्रभावीपणे होत नाही.
- ५.उपेक्षित गटांचे सक्षमीकरण हे केवळ आर्थिक नसून सामाजिक, राजकीय आणि मानसिक बदलांची प्रक्रिया आहे.

हि, सीमांतपणाची संकल्पना सर्वप्रथम रॉबर्ट पार्क (१९२८) यांनी मांडली. सीमांतीकरण हे एक प्रतीक आहे जे व्यक्ती किंवा गटांना समाजाच्या सीमेपलीकडे ठेवते किंवा ढकलले जाते अशा प्रक्रियांना सूचित करते. बाहेरील लोक हा शब्द अशा व्यक्ती किंवा गटांना संदर्भित करण्यासाठी वापरला जाऊ शकतो जे दुर्लक्षित आहेत.या व्यतिरिक्त ज्या सीमांतीकरणाच्या व्याख्या आढळतात त्या पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

"अतिरिक्त असणे म्हणजे सीमांत ठेवणे आणि अशा प्रकारे केंद्रस्थानी असलेल्या विशेषाधिकार आणि शक्तीपासून वगळणे". घाना एस.

सीमांतपणाची संकल्पना सामान्यतः सामाजिक-आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक क्षेत्रांचे विश्लेषण करण्यासाठी वापरली जाते, जिथे वंचित लोक संसाधनांमध्ये प्रवेश मिळविण्यासाठी आणि सामाजिक जीवनात पूर्ण सहभाग मिळविण्यासाठी संघर्ष करतात. दुसऱ्या शब्दांत, उपेक्षित लोक सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि कायदेशीररित्या दुर्लक्षित, बहिष्कृत किंवा दुर्लक्षित असू शकतात आणि त्यामुळे उपजीविकेतील बदलासाठी असुरक्षित असू शकतात.गुरुंग आणि मायकेल कोल्मेर

पीटर लिओनार्ड सामाजिक सीमांतपणाची व्याख्या 'उत्पादक क्रियाकलाप आणि/किंवा सामाजिक पुनरुत्पादन क्रियाकलापांच्या मुख्य प्रवाहाबाहेर असणे' अशी व्याख्या करतात.

उपरोक्त व्याख्येच्या आधारे असे म्हणता येते कि यात दोन गटांचा समावेश आहे, प्रथम म्हणजे सामाजिक व्यवस्थेपासून स्वेच्छेने सीमांत असलेल्या लोकांचा एक लहान गट- उदाहरणार्थ, नवीन युगातील प्रवासी, काही धार्मिक पंथ, कम्यून सदस्य, काही कलाकार. तर दुसरा गट म्हणजे यात भांडवलशाही वर्ग.

१९ व्या शतकात जगात आधुनिकतावादाचा प्रभाव असताना सीमांततेची संकल्पना उच्च पातळीवर पोहोचली. पुनर्जागरण या संकल्पनेने संपूर्ण विश्व केवळ मानव हीच संकल्पने विषयी विचार करण्यात गुंतला आसताना. इतर सामाजिक गोष्टींकडे लक्ष केंद्रित केले होते. म्हणून या काळात मानवाच्या पोशाख, वर्तन, वास्तुकला, बौद्धिक दृष्टिकोन यांचा विचार केला गेला. त्यामुळे सीमांततेच्या संकल्पनेत परिणाम करणाऱ्या घटका मध्ये विचलन, निरीक्षणे, भिन्नता या मानवी संकल्पनांचा विचार केला गेला. वसाहतवादी काळात आणि २० व्या शतकात वसाहतोत्तर परिस्थितीत भारतीय समाजात बहुस्तरीय सीमांतता दिसून आली. जेव्हा भारत एक राष्ट्र-राज्य म्हणून उदयास आला, तेव्हा सीमांततेची पाश्चात्य संकल्पना हळूहळू विरघळू लागली, तरीही एक गहन प्रश्न सातत्याने सतावत राहिला तो म्हणजे याला सबअल्टर्न बोलू शकतो का? परंतु विविध अभ्यासकांनी या विषयावर विचार प्रगट केलेले आहेत त्या पैकी एक आहेत गायत्रीचक्रवर्ती त्या म्हणतात

कि,सबअल्टर्न ही संकल्पना तर परिघाच्या पटलावर आहे. आणि आर. सी. दत्ता नी तर सीमांततेच्या संकल्पने पासून मध्यभागी ढकलण्याचा प्रयत्न करतात.

सीमांत गटांची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी:

साम्राज्यवादी लोकांनी ज्या वसाहतींना वश केले तेथील लोकांना आपला फायदा करून घेण्या करिताच वापर केला. येवढेच नाहीतरभाषिक, सांस्कृतिक आणि धार्मिक वर्चस्व देखील त्यांच्यावर निर्माण केले. परिणामी धार्मिक आणि आदिवासी यांच्यावर याचा परिणाम जाणवायला लागला. म्हणजे या ठिकाणी सत्ता बलाचा वापर करून नवीन राजनीती त्यांनी आणली ती म्हणजे "फोडा आणि राज्य करा". (हा इतिहास काही नवीन नाही) परंतु याचे परिणाम मात्र दूरगामी झाले. पाश्चात्य वसाहतवाद्यांनी राबवलेल्या "फोडा आणि राज्य करा" च्या मूलभूत युक्त्या म्हणजे जिंकलेल्या लोकसंख्येमध्ये फरक निर्माण करणे; वसाहतवादी सत्तेच्या फायद्यासाठी त्या फरकांचा फायदा घेणे आणि नंतर त्या फरकांचे राजकारण करणे जेणेकरून ते वसाहतोत्तर काळात वाहून नेले जातील. फरक निर्माण करण्याचे अनेक मार्ग असू शकतात: प्रथम एका वांशिक गटाला दुसऱ्या विरुद्ध खेळवून; दुसरे म्हणजे, शत्रुत्वपूर्ण वांशिक गटांना एकत्र करून; तिसरे म्हणजे, भाषिक किंवा सांस्कृतिक फरक वाढवून; आणि चौथे म्हणजे धार्मिक धर्मांतर करून.म्हणजे असे म्हणता येतील कि,**Dominant Ideology: The ruling class's ideas become the accepted norms and values, presented as natural and universal.**

सीमांत गटांचा अर्थ:

एकाद्या गोष्टी पासून किंवा अधिकारा पासून ज्यांना दूर लोटले जाते त्या प्रक्रियेला 'सीमांतरण' असे म्हणून ओळखले जाते. सीमांतरण हा शब्द मानवी समाजांच्या उघड कृती किंवा प्रवृत्तींचे वर्णन करतो, जिथे ज्यांना ते अवांछित किंवा उपयुक्त कार्य नसलेले मानतात, त्यांना वगळले जाते, म्हणजेच, सीमांत केले जाते. एकंदरीत असे म्हणता येते कि त्यांना वंचित केले जाते. जेहे लोक, सीमांत आहेत, त्यांच्या संरक्षणासाठी आणि एकात्मतेसाठी गट किंवा समुदायातून आणि 'सीमांतरण गट' म्हणून ओळखले जातात. यामुळे त्यांच्या जगण्याच्या संधी आणि साधनांवर मर्यादा येतात. पीटर लिओनार्ड सीमांतपणाची व्याख्या "उत्पादक क्रियाकलाप आणि सामाजिक पुनरुत्पादन क्रियाकलापांच्या मुख्य प्रवाहाबाहेर असणे" अशी करतात. लॅटिनच्या मते, "सीमांतर्गतता" ही आर्थिक कल्याणासाठी, मानवी प्रतिष्ठेसाठी आणि भौतिक सुरक्षिततेसाठी अत्यंत अपमानजनक आहे. सीमांत गट नेहमीच प्रबळ समाजातील सदस्यांद्वारे ओळखले जाऊ शकतात आणि त्यांना अपरिवर्तनीय भेदभावाचा सामना करावा लागेल. या व्याख्या वेगवेगळ्या संदर्भांमध्ये नमूद केल्या आहेत आणि दर्शवितात की सीमांतीकरण ही एक संकल्पना आहे ज्यावर चर्चा आवश्यक आहे.

सीमांतीकरणाचे सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय वादविवादांमध्ये पैलू आहेत. सीमांतीकरण ही संकल्पना म्हणजे एक प्रकारे नरसंहार/जातीयशुद्धीकरण संकल्पना होती किंवा वर्ण/रंग या वादात निर्माण झालेला संघर्ष होता. हा संघर्ष अधिक प्रमाणात सामाजिक पातळीवर होता.

भारतातील विविध सीमांत गट:

प्राचीन ते आधुनिक ऐतिहासिक प्रवास असणारा आणि प्राचीन संस्कृतीचा वारसा असणाऱ्या भारत देशात सीमांत गटांचे प्रमाण अतिरिक्त आहेत. तसे पाहता भारतात वेगवेगळ्या परकीय सत्तांनी राज्यव्यवस्था केलेले आहे. एक परकीयांची गुलाम गिरी, स्वकीयांचा अत्याचार अशा परिस्थितीमध्ये ज्यांना अलिप्त ठेवले किंवा राहिले अशा गटाना सीमांतगट असे म्हणण्यात आले. या गटात तळागाळातील सर्व वर्गांचा समावेश होताना आढळतो.

महिला

भारतीय सामाजिक पूर्वापार पुरुष प्रधान विचारने ग्रासलेला असा आढळतो. त्यामुळे भारतीय समाजात पुरुषांच्या तुलनेत महिलांचे स्थान कमी आहे. त्यांच्या जीवनाशी संबंधित संसाधनांवर आणि महत्त्वाच्या निर्णयांवर त्यांचे नियंत्रण कमी आहे. अल्प वयात लग्न आणि बाळंतपण, गर्भपात, अनेक गर्भधारणा यामुळे महिलांसाठी गंभीर आरोग्य धोके निर्माण होतात. भारतातील सुमारे २८ टक्के मुली कायदेशीर वयापेक्षा कमी वयात लग्न करतात आणि त्यांना गर्भधारणा होते. याचा महिलांच्या आरोग्यावर गंभीर परिणाम होतो. यापूर्वी असे लक्षात आले आहे की भारतातील अशिक्षित आणि गरीब महिला त्यांच्या आयुष्यात अज्ञान आणि आजारानी सर्वात जास्त बळी पडतात. त्यांना प्रजनन समस्या, वेदना, वेदना आणि दुखापतींसह विविध प्रकारचे मृत्युला सामोरी जावे लागते त्याच प्रमाणे अशक्तपणा, पोषण समस्या, ताप, श्वसन समस्या; पोटाच्या आतड्यांसंबंधी समस्या; त्वचा, डोळे आणि कानाच्या समस्या अशा समस्यांना सामोरी जावे लागते. घरगुती हिंसाचार देखील विशेषतः ग्रामीण भागात एक सामान्य घटना म्हणून पाळला जातो. आधुनिक समाजा मध्ये स्त्रियांना अधिकार प्राप्त झाले असले तरी उपरोक्त समस्यांचे निराकरण झाले असे म्हणणे वावगे होईल. कारण लिंगभेद भाव आणि त्यावर आधारित अत्याचार ही पूर्वापार चालत आलेला अत्याचार आहे. काही अशा प्रकारे स्त्रियांना अपमानित केले जाते कि .... ते शब्दात मांडणे आवघड होते. याच मुळे स्त्रिया वंचित राहिल्या असाव्यात आसा सूर निघतो.

अनुसूचित जाती आणि जमाती:

विकसित देशांसह बहुतेक समाजांमध्ये विशिष्ट गट किंवा वर्गांचे सीमांतीकरण होते आणि कदाचित ते अविकसित देशांमध्ये अधिक स्पष्टपणे दिसून येते. भारतीयांच्या संदर्भात म्हणायचे झाले तर, जातीला सामाजिक-आर्थिक स्थिती आणि गरिबीचे प्रतिक म्हणून व्यापकपणे मानले जाऊ शकते. गरीब, अनुसूचित

जाती आणि अनुसूचित जमाती आणि काही प्रकरणांमध्ये इतर मागास जातींना सामाजिकदृष्ट्या वंचित गट मानले जाते आणि अशा गटांमध्ये प्रतिकूल परिस्थितीत आणि गरिबीत जगण्याची शक्यता जास्त असते. अशा गटांची आरोग्य स्थिती आणि पद्धती त्यांच्या सामाजिक बहिष्काराचे संकेत देतात तसेच गरिबी आणि आरोग्य यांच्यातील संबंधांची कल्पना देतात. भारतीय समाजातील जात ही सामाजिक असमानतेचा एक विशिष्ट प्रकार आहे ज्यामध्ये धार्मिक शुद्धतेच्या बाबतीत श्रेणीबद्ध गटांची पदानुक्रम समाविष्ट आहे जिथे विशिष्ट गट किंवा स्तरातील सदस्य सामान्य हित आणि समान ओळखीची काही जाणीव सामायिक करतात. संरचनात्मकदृष्ट्या खालच्या जाती अस्तित्वासाठी उच्च जातींवर आर्थिकदृष्ट्या अवलंबून होत्या. अनुसूचित जाती (कमी जाती) आर्थिकदृष्ट्या, राजकीयदृष्ट्या शक्तीहीन आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या उच्च जातीच्या अधीन अवलंबून राहिल्या. उच्च जातींचे खालच्या जातींवर अशा प्रकारचे वर्चस्व त्यांच्या एकूण जीवनशैलीवर आणि अन्न, शिक्षण आणि आरोग्याच्या उपलब्धतेवर परिणाम करतात. भारतासारख्या देशात जाती-वर्चस्व असलेल्या दलित हे भारतीय लोकसंख्येच्या एक षष्ठांश पेक्षा जास्त आहेत (अंदाजे १६० दशलक्ष), आणि ज्यांचे मानवी हक्क गंभीरपणे उल्लंघन केले गेले आहेत असे समुदाय उभे आहेत. या गटांविरुद्ध संरचनात्मक भेदभाव शारीरिक, मानसिक, भावनिक आणि सांस्कृतिक छळाच्या स्वरूपात होतो ज्याला सामाजिक रचना आणि सामाजिक व्यवस्थेकडून वैधता मिळते. गावांमध्ये त्यांच्या वस्त्यांचे शारीरिक पृथक्करण सामान्य आहे ज्यामुळे त्यांना सर्वात अस्वच्छ आणि राहण्यायोग्य परिस्थितीत राहावे लागते. हे सर्व घटक त्यांच्या आरोग्याच्या स्थितीवर, आरोग्यसेवेच्या उपलब्धतेवर आणि मिळालेल्या आरोग्य सेवेच्या गुणवत्तेवर परिणाम करतात. दलितांमधील सफाई कामगार समुदाय आरोग्यसेवेच्या उपलब्धतेत घट झाल्यामुळे तणाव आणि आजाराना बळी पडतात. ग्रामीण भागात सार्वजनिक आरोग्य सेवा वापरताना दलित मुलांना होणाऱ्या बहिष्काराच्या स्वरूपावरील आणि भेदभावाच्या स्वरूपावरील अभ्यास खूप मर्यादित आहेत; तथापि, आरोग्याशी संबंधित निर्देशकांमध्ये प्रतिबिंबित होणारे अप्रत्यक्ष पुरावे आहेत. उदाहरणार्थ, मृत्युदर हा आरोग्य स्थितीचा एक महत्त्वाचा निर्देशक आहे आणि भारतात दलित मुलांचा बालमृत्यू दर "इतर" सामाजिक गटातील मुलांपेक्षा (प्रति १००० मध्ये ६९) जास्त आहे (प्रति १००० मध्ये ८८). संरचनात्मक भेदभाव बहिष्काराच्या मार्गाने आरोग्य सेवांमध्ये समान प्रवेशास थेट अडथळा आणतो. आरोग्य व्यावसायिकांचा या गटांबद्दलचा नकारात्मक दृष्टिकोन हा आरोग्य व्यवस्थेकडून दर्जेदार आरोग्यसेवा मिळविण्यात अडथळा म्हणून काम करतो (ही बाब फक्त अनुसूचित जाती किंवा जमाती पुरती मर्यादित राहिलेली नाही तर सध्यास्थितीत ती सर्वसामान्याची बाब झाली आहे.). या ठिकाणी हेजीमनी चा सिद्धांत लागतो. अनुसूचित जमाती आणि अनुसूचित जातींना भारतीय समाजात संरचनात्मक भेदभावाचा सामना करावा लागतो. अनुसूचित जातींपेक्षा, अनुसूचित जमाती ही वांशिकतेवर आधारित दुर्लक्षाचे उत्पादन आहेत.

मुले

भारतात, मुलांच्या असुरक्षितता आणि त्यांच्या संरक्षण हक्कांच्या उल्लंघनांना सामोरे जाणे हे अजूनही पसरलेले आणि बहुविध स्वरूपाचे आहे. या उल्लंघनांचे प्रकटीकरण विविध आहेत, बालमजुरी, बाल तस्करी, व्यावसायिक लैंगिक शोषण आणि इतर अनेक प्रकारच्या हिंसाचार आणि गैरवापरापर्यंत. उदाहरणार्थ, धोकादायक व्यवसायांमध्ये गुंतलेल्या अंदाजे १२.६ दशलक्ष मुलांसह, भारतात जगात १४ वर्षांखालील बालकामगारांची संख्या सर्वाधिक आहे. वीटभट्टी, दगडखाणी, खाणी, कार्पेट आणि जरी उद्योगात काम करणारी मुले व्यवसायाशी संबंधित आजारांनी ग्रस्त आहेत.

अपंग व्यक्ती

अपंग व्यक्ती अपंगत्वामुळे आवश्यक सेवा मिळविण्यात मोठी आव्हाने निर्माण होतात. अनेक प्रकारच्या भेदभावांना तोंड द्यावे लागते आणि शिक्षण, चांगले आरोग्य रोजगार आणि इतर सामाजिक-आर्थिक संधींमध्ये त्यांची उपलब्धता कमी होते. भारतात, अपंग लोकसंख्येचे प्रमाण वाढत आहे. अपंगत्वामध्ये गतिमान अपंगत्व, दृश्य, मानसिक, बोलणे आणि ऐकणे, शिकणे अपंगत्व इत्यादींचा समावेश आहे. असे लक्षात आले आहे की जगभरात ६५० दशलक्षाहून अधिक लोक कोणत्या ना कोणत्या प्रकारच्या अपंगत्वाने ग्रस्त आहेत (ज्यांपैकी दोन तृतीयांश विकसनशील देशांमध्ये राहतात), बहुतेकांना राज्य आणि समाजाने दीर्घकाळ दुर्लक्षित आणि दुर्लक्षित केले आहे. ते शारीरिक, लैंगिक, मानसिक आणि भावनिक अत्याचार, दुर्लक्ष आणि आर्थिक शोषणाचे बळी आहेत, तर अपंग महिलांना विशेषतः जबरदस्तीने नसबंदी आणि लैंगिक हिंसाचाराचा सामना करावा लागतो.

वृद्ध

भारतात, वृद्धांची लोकसंख्या झपाट्याने वाढत आहे आणि सरकार आणि धोरण नियोजकांसाठी ही एक गंभीर चिंतेची बाब म्हणून उदयास येत आहे. आर्थिक स्वातंत्र्याचा अभाव त्यांच्या अन्न, वस्त्र आणि आरोग्यसेवेच्या उपलब्धतेवर परिणाम करत आहे. वृद्धांच्या मूलभूत गरजांपैकी, औषध ही सर्वात जास्त अपूर्ण गरज आहे. वृद्धांची आरोग्यसेवा ही समाजासाठी एक प्रमुख चिंता आहे कारण वृद्धत्वासोबत अनेकदा अनेक आजार आणि शारीरिक आजार येतात. सांध्यातील वेदना, त्यानंतर खोकला आणि रक्तदाब, मूळव्याध, हृदयरोग, मूत्रमार्गांच्या समस्या, मधुमेह आणि कर्करोग हे वृद्धांमध्ये आढळणारे सामान्य आजार आहेत. भारतातील दोन वृद्धांपैकी एकाला किमान एक जुनाट आजार आहे ज्यासाठी आयुष्यभर औषधे आवश्यक असतात. वृद्धांना आरोग्यसेवा प्रदान करणे हे विशेषतः गरीब कुटुंबांसाठी एक ओझे आहे. दृष्टीदोष, श्रवण

समस्या, हालचालीची समस्या (चालण्यात अडचण) आणि बोलण्यात समस्या हे वृद्धांमध्ये अपंगत्वाचे सामान्य प्रकार आहेत. वृद्धांमध्ये वृद्धत्व आणि न्यूरोसिस हे सामान्य मानसिक आजार नोंदवले जातात.

सीमांत गट आणि शक्ती संसाधने:

सत्तेच्या विविध पायांच्या संपादनाद्वारे सीमांत गटांचे सक्षमीकरण करणे हे एक आव्हानात्मक काम आहे. त्यांना शक्ती संसाधनांमध्ये प्रवेश नाकारला जातो आणि त्यांचे संघर्ष वर्चस्वाच्या रचनेविरुद्ध आहेत जे दलित जातींच्या निषेध संघर्षांमध्ये प्रकट झाले आहेत. त्यांच्यासाठी सक्षमीकरण हे वर्चस्वाच्या रचनेपासून मुक्ततेशी जुळते. याचा अर्थ कुटुंबे/समाजांमध्ये आणि त्यांच्यामध्ये सत्तेचे पुनर्वितरण करण्याची प्रक्रिया आणि सामाजिक समानतेचे उद्दिष्ट ठेवणारी प्रक्रिया आहे, जी केवळ काही संरचना, व्यवस्था आणि संस्थांना अशक्त करूनच साध्य करता येते. तथापि, सक्षमीकरण ही केवळ सत्तेचे वाटप, वितरण किंवा पुनर्वितरण करण्याची यांत्रिक प्रक्रिया नाही. उलट, त्यात सामाजिक आणि आर्थिक संस्थात्मक व्यवस्था, राजकीय विचारसरणी, पारंपारिक पद्धती आणि अगदी विवेकीकरणाद्वारे दुर्लक्षित लोकांच्या मानसिकतेत बरेच व्यापक बदल समाविष्ट आहेत. ऐतिहासिक पुरावे दर्शवितात की असे बदल केवळ तळागाळातील सततचे एकत्रीकरण, सामाजिक चळवळी, नागरी समाजांचे (एनजीओ, लोकांच्या सहकारी संस्था आणि प्रगतीशील संस्था) निःस्वार्थ हस्तक्षेप आणि सुस्पष्ट आकर्षक धोरण सूत्रे आणि तळागाळातील शक्ती असंतुलन दूर करण्यासाठी राजकीय वचनबद्धतेसह त्यांची अंमलबजावणी याद्वारेच शक्य आहेत.

उपेक्षित गटांच्या सक्षमीकरणात समाजाची भूमिका:

सामाजिक चळवळी:

सामाजिक चळवळी उपेक्षित गटांच्या सक्षमीकरणात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. सक्षमीकरण ही एक सतत प्रक्रिया आहे आणि ही प्रक्रिया समाजातूनच निर्माण झाली पाहिजे आणि समाजातील उपेक्षित गटांच्या सतत एकत्रितीकरणाच्या प्रक्रियेद्वारे ती टिकवून ठेवली पाहिजे. ही प्रक्रिया स्वातंत्र्याच्या आणि वर्चस्वाविरुद्ध सामूहिक कृतीच्या अंतर्निहित इच्छेतून निर्माण झाली पाहिजे. सामाजिक चळवळी, तळागाळातील सतत एकत्रितीकरणाचे प्रतिनिधी म्हणून, नवीन सामाजिक ओळख निर्माण करण्यात आणि उपेक्षित गटांच्या सक्षमीकरणात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. सामूहिक एकत्रितीकरण आणि बदलासाठी पुनर्दिग्दर्शन याद्वारे, ते लोकांच्या विद्यमान राहणीमानात सुधारणा घडवून आणण्याचा प्रयत्न करतात. एम. एस. ए. राव यांच्या निरीक्षणानुसार, "सामाजिक चळवळीत मूलतः अनौपचारिक किंवा औपचारिक संघटनेद्वारे सतत एकत्रित एकत्रितीकरण समाविष्ट असते. सामाजिक चळवळ सामान्यतः विद्यमान संबंध, मूल्ये आणि नियमांच्या

प्रणालीमध्ये आंशिक किंवा संपूर्ण बदल घडवून आणण्याकडे केंद्रित असते, जरी असे प्रयत्न असतात जे बदलाचा प्रतिकार करण्यासाठी आणि यथास्थिती राखण्यासाठी केंद्रित असतात.

गैर-सरकारी संस्था: (एनजीओ)

सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय विकासाच्या बाबतीत आधुनिक समाजात गैर-सरकारी संस्था महत्त्वाची भूमिका बजावतात. सहसा असा दावा केला जातो की एन. जी. ओ. उपेक्षित गटांना एकत्रित करण्यात प्रभावी आहेत, त्या त्यांच्या दृष्टिकोनात सहभागी आहेत, लवचिक आहेत, सामाजिक विकास कार्यक्रमांमध्ये शाश्वतता आणतात आणि त्यांचे विकास उपक्रम किफायतशीर आहेत. हे निरीक्षण दुर्बल घटकांसाठी सरकारी प्रकल्प आणि कार्यक्रमांच्या अप्रभावीतेच्या संदर्भात केले जाते जे नोकरशाही विलंब, भ्रष्टाचार, अकार्यक्षमता इत्यादींमुळे सहसा सकारात्मक परिणाम देत नाहीत. शिवाय, आर्थिक सुधारणा आणि जागतिकीकरणाच्या सध्याच्या परिस्थितीत, राज्य स्वतः अनेक कल्याणकारी उपक्रमांपासून माघार घेत आहे ज्यामुळे एनजीओंचा सहभाग शक्य होत आहे. पर्यायी सक्षमीकरण धोरण म्हणून, सध्याच्या विकास चर्चांमध्ये एनजीओ सक्रियतेने गती घेतली आहे. अनेक आंतरराष्ट्रीय निधी संस्था आणि सरकारे जगाच्या विविध भागांमध्ये एनजीओंना पाठिंबा देण्यास अजिबात संकोच करत नाहीत. राज्यासोबत, ते सामाजिक विकास आणि सामाजिक बदलाचे एजंट म्हणून काम करतात. ते समुदायाला अनेक सामाजिक वाईट आणि अविवेकी पद्धतींबद्दल शिक्षित करतात. शिवाय, तळागाळातील लोकसंख्येला एकत्र आणण्याचे प्रतिनिधी म्हणून, ते कमकुवत घटकांचे राजकीय सक्षमीकरण बळकट करतात. भारतात मोठ्या संख्येने स्वयंसेवी संस्था उपेक्षित गटांपर्यंत पोहोचण्यासाठी प्रशंसनीय काम करत आहेत.

नागरी समाज:

नागरी समाजाची संकल्पना ही एक अशी संकल्पना आहे जी तळागाळातील लोकांचे एकत्रीकरण आणि उपेक्षित गटांचे सक्षमीकरण बळकट करते. याला राजकीय समुदायाकडून स्वयं-संघटन करण्याची क्षमता किंवा राज्याद्वारे संघटित न होता स्वतःला संघटित करण्याची समाजाची क्षमता असे वर्णन केले जाते. यामध्ये जगभरातील विविध भागात आढळणाऱ्या स्वयंसेवी संस्था, स्थानिक समुदाय गट, सामाजिक सेवा संस्था, स्वयंसेवा गट इत्यादींसह अनेक खाजगी ना-नफा क्षेत्रांचा समावेश आहे. मनोरंजन मोहंती म्हणतात त्याप्रमाणे, "नागरी समाज हा बहुलवादी लोकशाही प्रक्रियेत त्यांच्या मागण्यांचा पाठपुरावा करणाऱ्या संघटित गटांना सूचित करतो". ही अशी जागा आहे जिथे समाजातील वैयक्तिक सदस्य स्वेच्छेने औपचारिक किंवा अनौपचारिक मेळाव्यांमध्ये, गटांमध्ये, संघटनांमध्ये किंवा संघटनांमध्ये सार्वजनिक जीवनात सहभागी होण्यासाठी एकत्र येतात. नागरी समाजाची उत्क्रांती आणि वाढ ही लोकांच्या कल्याण आणि विकासात

राज्याची भूमिका कमी झाल्यामुळे होते. त्याच वेळी, राज्य आणि बाजारपेठेच्या नियंत्रणाबाहेर विविध गट आणि संघटना उदयास आल्या आहेत, ज्यामुळे नागरिकांना सामाजिक जीवनाच्या विविध पैलूंमध्ये संधी उपलब्ध होतात. रोजगाराच्या संधी आणि सामाजिक सेवांच्या तरतुदीच्या बाबतीत नागरी समाजाची मोठी आर्थिक आणि सामाजिक उपस्थिती आहे. तिसऱ्या जगातील राज्य अकार्यक्षम, भ्रष्ट आणि नोकरशाही बनले आहे आणि म्हणूनच नागरी समाजाने विकासाचे काम हाती घेतले पाहिजे असा युक्तिवाद आहे. अशा प्रकारे नागरी समाजाचे बळकटीकरण "सामाजिक भांडवल" निर्माण करते जे लोकशाही प्रक्रिया, सामाजिक-आर्थिक विकास आणि नागरिकत्वाच्या इतर पैलूंना टिकवून ठेवण्यास मदत करते. अशा प्रकारे एक मजबूत नागरी समाज उच्च पातळीच्या नागरिक सक्षमीकरणाशी आणि कमकुवत नागरी समाज कमी सक्षमीकरणाशी संबंधित असू शकतो. नागरिकत्व. उपेक्षित घटकांच्या सक्षमीकरणाचा विचार करता, नागरी समाजाशी संवाद साधणे हे ध्येय साध्य करण्यासाठी एक शक्तिशाली माध्यम आहे. त्याच वेळी, हे देखील लक्षात आणून दिले जाते की समाजातील कमकुवत घटकांना उभारी देण्यात राज्याच्या भूमिकेवर टीका झाली असली तरी, त्यांच्यासाठी विकासात्मक कार्यक्रमांचे विविध टप्पे पार पाडण्याचे काम सोपवण्यात आलेली कायदेशीर संस्था म्हणून त्याची महत्त्वाची भूमिका कमी लेखता येणार नाही. सार्वजनिक हितांचे रक्षण करण्यासाठी पात्र असलेली संस्था म्हणून, समाजाच्या सर्वात खालच्या स्तरातील लोकांच्या समस्यांकडे लक्ष देण्याची आणि निहित हितसंबंधांना आळा घालून त्यांच्यासाठी कल्याणकारी उपाययोजना आखण्याची राज्याची विशेष जबाबदारी आहे.

निष्कर्ष:

अशाप्रकारे, असा निष्कर्ष काढता येतो की उपेक्षित गट म्हणजे असे लोक जे अन्याय्य वागणूक सहन करतात किंवा इतर वयोगटातील किंवा समाजातील घटकांच्या तुलनेत इतरांवर अधिक अवलंबून असतात आणि त्यामुळे त्यांना स्वतःचे जीवन जगणे आणि त्यांचे हक्कांचे संरक्षण करणे कठीण जाते. याशिवाय, समाजातील काही गटांना भेदभावपूर्ण वागणूक दिली जाते आणि त्यांना उपेक्षित वाटते. शोषण टाळण्यासाठी त्यांना विशेष लक्ष देण्याची आवश्यकता आहे. भारतात महिला, मुले, अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती, अपंग व्यक्ती, स्थलांतरित आणि वृद्धांना उपेक्षित किंवा असुरक्षित गट मानले जाते. भारतीय समाजात या लोकांना सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि कायदेशीररित्या दुर्लक्षित आणि वगळण्यात येते.

मानवी हक्कांच्या दृष्टिकोनातून, सर्व नागरिकांना पुरेसे आरोग्य, शिक्षण, अन्न आणि पोषण, निवारा, सहभाग, समान वागणूक आणि भेदभाव आणि हिंसाचारापासून मुक्तता मिळाली पाहिजे. तथापि, हे दुर्लक्षित गट (अनुसूचित जमाती, अनुसूचित जाती, मुले, अपंग आणि वृद्ध) सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेत अनेकदा

दुर्लक्षित केले जातात आणि बहुआयामी समस्यांना देखील तोंड देतात ज्यांचे मूळ घटक एकमेकांशी जोडलेले असतात. कधीकधी या लोकांना दुहेरी संकटाचा सामना करावा लागतो.

भारतीय राज्यघटनेने निर्देशित केलेले संविधानिक कायदे असून ही दुर्लक्षित गटांचा न्हास आजही होत आहे. भारत सरकारने वेगवेगळ्या वेळी या उपेक्षित गटांसाठी कायदे आणि अधिकार तयार केले आहेत यात शंका नाही, परंतु त्यांच्या हक्कांकडे योग्य लक्ष न दिल्यामुळे आणि त्यांच्या कायद्यांची अयोग्य अंमलबजावणी न झाल्यामुळे त्यांना भारतीय समाजात अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. त्यामुळे त्यांच्या परिस्थितीत सुधारणा करण्यासाठी आणि आपल्या समाजात त्यांना भेदभाव आणि शोषणापासून रोखण्यासाठी काही नवीन धोरणात्मक उपाययोजनांची आवश्यकता आहे. विविध संपर्क माध्यमांच्या साह्याने उपरोक्त घटनांवर प्रकाश जरी टाकत असले तरी त्यात बदल होण्या करीता व्ययतिक मानसिकता तपासणे आवश्यक आहे.

संदर्भ:

1. Park, Robert E. (1928). Human Migration and the Marginal Man. American Journal of Sociology, Vol. 33, No. 6.
2. Leonard, Peter. (1984). Personality and Ideology: Towards a Materialist Understanding of the Individual. London: Macmillan Press.
3. Guru, Gopal. (2009). Humiliation: Claims and Context. New Delhi: Oxford University Press.
4. Gramsci, Antonio. (1971). Selections from the Prison Notebooks. New York: International Publishers. (Hegemony संकल्पनेसाठी)
5. Chakravorty Spivak, Gayatri. (1988). Can the Subaltern Speak? In C. Nelson & L. Grossberg (Eds.), University of Illinois Press.
6. Dutta, R. C. (1998). Social Marginalization and Development. Jaipur: Rawat Publications.
7. Ambedkar, B. R. (2014). Annihilation of Caste. New Delhi: Navayana.
8. Omvedt, Gail. (1995). Dalits and the Democratic Revolution. New Delhi: Sage Publications.
9. Shah, Ghanshyam. (2002). Dalit Identity and Politics. New Delhi: Sage Publications.
10. Thorat, Sukhdeo & Newman, Katherine. (2010). Blocked by Caste: Economic Discrimination in Modern India. Oxford University Press.

11. Desai, Neera & Thakkar, Usha. (2001). Women in Indian Society. New Delhi: National Book Trust.
12. Sen, Amartya. (1999). Development as Freedom. Oxford University Press.
13. UNICEF. (2019). The State of the World's Children. UNICEF Publications.
14. World Health Organization (WHO). (2011). World Report on Disability. Geneva: WHO Press.
15. Government of India. (2011). Census of India 2011. Office of the Registrar General of India.
16. Government of India. (2015). The Rights of Persons with Disabilities Act. Ministry of Law and Justice.
17. Government of India. (2013). National Policy on Older Persons. Ministry of Social Justice and Empowerment.
18. Rao, M. S. A. (1979). Social Movements in India. New Delhi: Manohar Publications.
19. Mohanty, Manoranjan. (2004). Class, Caste and Gender. New Delhi: Sage Publications.
20. फुले, ज्योतिराव. (2002). गुलामगिरी. मुंबई: महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ.
21. आंबेडकर, डॉ. बाबासाहेब. (1990). जातिव्यवस्थेचे उच्चाटन. मुंबई: शासकीय प्रकाशन.
22. देशमुख, शरद. (2010). भारतीय समाजरचना. पुणे: कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.
23. पाटील, हेमंत. (2015). सीमांत समाजशास्त्र. औरंगाबाद : विद्या प्रकाशन.

